

PROPUNERI PENTRU RECONSTITUIREA UNOR ELEMENTE DE FORTIFICAȚIE ALE CASTRULUI DE LA GILĂU

Atunci cînd datele rezultate în urma săpăturilor arheologice, precum și analogiile existente o permit, credem că reconstituirea unor structuri descoperite în săpătură constituie un demers util, menit să contribuie la crearea unei imagini cît mai complexe asupra trecutului. Înainte ca atari reconstituiri să își găsească locul în lucrări de popularizare, credem că este bine ca ele să fie discutate de specialiști pentru a nu insera viziuni eronate în conștiința publicului larg.

În acest sens salutară ni se pare decizia arhitectei Amalia Landes, de a discuta și argumenta propunerile de reconstituire a elementelor de fortificație ale castrului de la Buciumi¹. Așa cum precizează autoarea în introducere², în urma acestor „începuturi” sînt de așteptat discuții, chiar „contradictorii”, care sînt „în cel mai înalt grad utile cercetării”. Dorim deci să precizăm că dacă pe parcursul acestei lucrări vom reveni adesea la studiul lui A. Landes, o facem nu din ambiția vană de a vîna greșeli (care de altfel nici nu credem să existe), ci doar întrucît părerile noastre uneori nu concordă cu cele exprimate în articolul mai sus citat. Este vorba deci despre puncte de vedere și soluții diferite, pe care ne vom strădui să le argumentăm *sine ira et studio*, cu convingerea că în cercetarea științifică dialogul este prin excelență creativ, mai ales atunci cînd bunele intenții academice nu sînt minate de pasiuni personale.

Castrul de la Gilău este așezat pe o înălțime care domină atît văile Căpușului și Someșului Mic, cît și punctul lor de confluență. El este orientat VNV — ESE, avînd *porta decumana* în amonte, adică înspre VNV. De pe această poziție privilegiată poate fi supravegheată întreaga vale a Someșului Mic între Gilău și cartierul Mănăstur din Cluj-Napoca. Poziția sa este similară cu cea a castrului de la Buciumi, ambele fortificații înscriindu-se perfect în prima categorie de castre, după clasificarea lui Hyginus³.

Am făcut aceste precizări întrucît nu odată s-a afirmat că acest castru se abate de la preceptele hygieniene⁴. În legătură cu castrul de la Buciumi, A. Landes consideră că „așezarea porții *praetoria* în aval constituie o derogare de la prescripțiile tratatelor de castramentație antică”⁵, și că aceeași poartă „*semper hostem spectare debet*, ceea ce la Buciumi nu se poate constata”⁶.

¹ A. Landes, în *ActaMP*, III, 1979, p. 411—425.

² *Idem*, p. 414.

³ Hygini gromatici, *liber de munitiōnibus castrorum*, 56 (ed. A. v. Domaszewski, Leipzig, 1887, p. 29): „nam quod attinet ad soli electionem in statuenda metatione, primum locum habent quae ex campo in eminentiam leniter attolluntur...”.

⁴ O primă punere la punct a problemei la D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 33.

⁵ A. Landes, *op. cit.*, p. 415.

⁶ *Ibidem*, nota 6.

Pentru a dovedi că ambele caestre respectă întru totul prescripțiile lui Hyginus, considerăm necesar să amintim aici întregul fragment referitor la construirea unui castru pe un teren în pantă⁷.

Întrucît cele două porți în discuție sînt întotdeauna opuse, rezultă în mod clar din prima afirmație că *porta decumana* fiind în amonte, *porta praetoria* trebuie să fie așezată în aval. Găsindu-se deci în partea de jos a pantei, ea este îndreptată totodată și înspre dușman, deoarece acesta poate cel mai ușor să lanseze un atac din această direcție. În consecință se poate afirma că așezarea porții *decumana* în amonte determină așezarea porții *praetoria* spre dușman, cea de a doua afirmație a lui Hyginus nefiind decît o urmare firească a primeia. Este evident că în raționamentul său el a ținut cont de microrelieful zonei și nu s-a referit la direcția teoretică în care se găseau dușmanii.

Astfel în cazul castrului de la Buciumi așezat cu *porta praetoria* înspre SE, deși *barbaricum*-ul se găsește înspre NV și V, este prea puțin probabil ca dușmanul să vină în linie dreaptă, peste culmile împădurite ale munților, pentru a ataca dinspre înălțimea Mihăiasa. Era mult mai probabil ca el să vină pe valea Lupului sau eventual pe cea a Agriului înfruntînd înălțimea Mihăiasa pe care este castrul dinspre locul unde urcușul este mai puțin anevoios, adică dinspre punctul de întîlnire al acestor văi. Or tocmai aici, înspre panta cea mai lină este îndreptată și *porta praetoria* a castrului de la Buciumi.

La Gilău sînt respectate aceleași precepte de castramentație, întrucît *porta decumana* este în amonte, adică înspre VNV. Chiar dacă dușmanul venea dinspre vest, urmînd valea Căpușului, din cauza pantei foarte abrupte în această zonă, el era silit să abordeze urcușul dinspre punctul de întîlnire a Căpușului cu Someșul Mic, unde panta este mult mai lină, înfruntînd castrul dinspre *porta praetoria*. Deci, deși teoretic dușmanul putea veni dinspre Vest, pentru a ataca castrul el era silit să ocolească parțial înălțimea. Și aici *porta praetoria* fiind în aval este în același timp îndreptată spre dușman.

În cazul ambelor caestre *porta praetoria* este îndreptată înspre est—sud-est. Faptul ar putea fi mai mult decît o coincidență. Întrucît *porta praetoria* este așezată în fața deschiderii comandamentului (*principia*), al cărui sanctuar pentru stindarde (*aedes*) juca un rol similar capitoliului dintr-un oraș, fiind în mod tradițional îndreptat înspre răsărit, orientarea porții *praetoria* înspre un alt punct cardinal ar fi privat *principia* de o așezare corectă.

În concluzie se poate afirma că atît castrul de la Buciumi cît și cel de la Gilău respectă întocmai preceptele antice de castramentație întrucît au *porta decumana* în amonte și *praetoria* în aval, direcție din care venea dușmanul, fiind totodată orientate înspre răsărit (mai precis SE).

Am insistat în introducere asupra acestor probleme întrucît ideea că romanii respectau în construirea unui castru o serie de reguli este o condiție sine qua non a unei tentative de reconstituire bazate nu doar pe datele săpăturii, ci și pe analogii din tot imperiul.

⁷ Hyginus, 56: „...in qua positione porta decimana eminentissimo loco constituitur, ut regiones castris subiaceant. porta praetoria semper hostem spectare debet.”

În reconstituirea elementelor de fortificație a castrului de la Gilău am pornit de la valul fazei de pământ și apoi agger-ul și zidul de piatră⁸, discutînd înălțimea și aspectul lor exterior, pentru a trece apoi la problemele legate de reconstituirea porților *decumana* și *principalis dextra*.

I. INCINTA

Aprecierea justă a înălțimii valului în faza de pământ și piatră are o mare importanță întrucît toate celelalte propuneri de reconstituire au la bază acest element. Astfel, A. Landes⁹, considerînd că valul de pe latura de NV a castrului avea doar 1 m înălțime ajunge să propună soluții foarte puțin plauzibile pentru reconstituirea porții *decumana*¹⁰. Valul fiind mult prea scund, drumul de rond nu se poate prelungi deasupra deschiderii porții, unde în consecință nu există un parapet cu creneluri. În aceste condiții, conform reconstituirii mai sus citate, intrarea poartă nu putea fi apărată decît de doi soldați, fiecare acționînd prin ferstruica celor două turnuri care flanchează intrarea. În consecință un punct esențial al sistemului defensiv cum este poarta devine mult mai puțin redutabil decît zidul incintei, fiind o pradă foarte ușoară pentru un eventual agresor.

În ceea ce privește înălțimea valului de pământ, A. Landes mai face o afirmație cu care nu putem fi de acord, și anume: „deoarece drumul de rond trebuia să fie orizontal, presupunem că valul avea înălțime variabilă, astfel încît coama lui să se afle la același nivel”¹¹.

Această presupunere ar implica construirea la același nivel a porților *decumana* și *praetoria*, or Hyginus, așa cum arătăm mai sus, precizează că *porta decumana* este în locul mai înalt. Pe de altă parte, dacă ținem cont de panta dealului, de circa 10% după afirmațiile autoarei (p. 415), ar însemna că diferența de nivel între cele două valuri, la lungimea de peste 150 m a castrului, să fie de 15 m și nu de 1,5 cum consideră autoarea. Dacă panta este într-adevăr de 10%, cum se afirmă¹², atunci pentru a aduce la același nivel valul de pe latura de SE cu cel de pe latura de NV, primul ar trebui să aibă nu mai puțin de 16 m înălțime, dacă ultimul ar avea abia un metru față de nivelul vici *sagularis*. În cazul unor caste așezate pe un teren și mai denivelat, cum este cel de la Moigrad-Pomet, ideea unui drum de rond orizontal este și mai absurdă.

Mult mai plauzibil ni se pare ca înălțimea valului să fie aceeași peste tot, depinzînd mai degrabă de alte elemente (cum ar fi adîncimea șanțului) decît de panta naturală a terenului.

Pentru reconstituirea incintei castrului de la Gilău am utilizat profilul secțiunii S XIX, trasată pe latura de vest (Fig. 1). Se pot distinge cu ușurință pe profil două faze, una de pământ și una de piatră.

I-A. Incinta fazei de pământ

Corespunzător primei faze apare între m 36,5 și 33,5 o lentilă de pietriș, reprezentînd *via sagularis*, apoi un val, lat la bază de 10,50 m și un șanț în formă de „V”, care coboară sub nivelul antic de călcare pînă la o adîncime de 2,75 m. Întrucît escarpa exterioră a acestuia a fost distrusă parțial de săparea șanțului

⁸ Pentru terminologia elementelor de fortificație vezi N. Gudca, în *AIIA*, XVIII, 1975, p. 75—76.

⁹ A. Landes, *op. cit.*, p. 416 și fig. 3.

¹⁰ *Ibidem*, fig. 7.

¹¹ *Idem*, p. 416.

¹² Manifestăm oarecari rezerve față de această cifră, deoarece în monografia *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 8, se afirmă că platoul coboară într-o „pantă destul de lină înspre sud-est”.

corespunzător fazei de piatră, lăţimea acestuia în partea de sus poate fi mai greu apreciată.

Valul de pământ al primei faze credem că a avut în antichitate între 2,60 şi 3 m înălţime. Faţă de propunerile făcute pentru castrul de la Buciumi (1 m şi respectiv 2,50 m) sau faţă de cele făcute pentru castelele de la Hesselbach (1,90 m)¹³ sau Künzig (2 m)¹⁴, propunerea noastră pare puţin hazardată. În calcularea înălţimii valului fazei de pământ ne-am bazat atît pe izvoare antice cît şi pe calcule făcute în funcţie de adîncimea şanţului sau de lăţimea şi înclinaţia pantelor valului.

a) Sursele antice atestă valuri şi mai înalte. Astfel Caesar aminteşte de patru ori valuri de 12 picioare (3,60 m) înălţime, o dată unul de 3 m şi o dată unul de 2,70 m¹⁵. Este drept că alţi autori pomenesc valuri mult mai scunde, dar ei se referă la construcţii temporare şi provizorii.

Astfel Hyginus¹⁶, vorbind despre un castru de marş, nu acordă o atenţie deosebită elementelor de fortificaţie, arătînd chiar că în lipsa gliilor valul poate fi improvisat din orice fel de material aflat la îndemînă. Pentru val el dă o înălţime de 6 picioare (1,80 m), iar pentru şanţ doar 5 picioare (1,5 m) lăţime şi trei (0,90 m) adîncime. Dacă luăm în consideraţie faptul că la Gilău şi în faza de pământ şi în cea de piatră, primul şanţ depăşeşte 2,5 m adîncime, este evident că Hyginus se referă la o lucrare provizorie, în acest caz spusele sale nepotrivindu-se cu situaţia constatată arheologic pentru un castru permanent.

Vegetius¹⁷, vorbind despre antrenamentul soldaţilor, arată că se pot construi trei tipuri de fortificaţii, în funcţie de gravitatea pericolului care ameninţă trupa în marş. În primul caz el pomeneste un „fel de val” din glee (*velut murus*), înalt de abia trei picioare (0,90 m) şi cu un şanţ de o adîncime pe care omite să o precizeze. În schimb şanţul în caz de pericol (*tumultuaria fossa*) are 9 picioare (2,70 m) lăţime şi 7 (2,10 m) adîncime. Doar în cazul în care comandantul se aşteaptă la un atac din partea duşmanului, el este îndreptăţit să-şi fortifice tabăra cu un şanţ adevărat, reglementar (*legitima fossa*), avînd 12 picioare (3,60 m) lăţime şi o adîncime (termenul tehnic, precizează Vegetius, este de „înălţime sub linie — *alta sub linea, ut appellatur*”) de 9 picioare (2,70 m). Şi în acest caz lîngă şanţ se construieşte un val cuprins între două îngrădituri (*saepibus factis*), adică un „Holzerdermauer”, înalt de abia 4 picioare (1,20 m). Toate aceste precizări se referă însă la antrenamentul soldaţilor¹⁸, de aceea nu este de mirare faptul că şi în acest caz constatările făcute pe cale arheologică nu corespund decît parţial cu relatarea lui Vegetius. Un val de 1,20 m este prea mic. La Gilău, valul astăzi aplatizat se ridică totuşi la aproape 1,70 m deasupra solului antic, asemenea valului de la Bologa¹⁹. Însuşi Hyginus, atît de zgîrcit cu dimensiunile şanţului, menţionează totuşi un val de 6 picioare (1,80 m)!

¹³ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 14, fig. 3 şi p. 17, fig. 5.

¹⁴ H. Schoenberger, în *Limesforschungen*, 13, 1975, p. 20, fig. 7.

¹⁵ Vezi mai pe larg la N. Gudea, *op. cit.*, p. 75.

¹⁶ Hyginus, 50 şi mai ales 51: „cervoli trunci ramosi. ad hos decurritur, si soli natura nimia teneritate cespes frangitur neque lapide mobili satis copiosum vallum extrui potest nec fossa fieri, ut non ripae decidant.” şi 52: „quotens cervoli desunt et est locus suspectior, armorum ordinibus IIII castra muniunt...”

¹⁷ Vegetius, I, 24: „castrorum autem diversa triplexque munitio est. nam si nimia necessitas non premit, caespites circumciduntur e terra et ex his velut murus instruitur, altus tribus pedibus supra terram, ita ut in ante sit fossa, de qua levati sunt caespites; deinde tumultuaria fossa fit lata pedes novem et alta pedes VII. sed ubi vis acrior imminet hostium, tunc legitima fossa ambitum convenit munire castrorum, ita ut XII pedes lata sit, et alta sub linea, ut appellant, pedes novem. supra autem saepibus hinc inde factis quae de fossa levata fuerit terra congeritur et crescit in altum IIII pedes. sic fit ut sit XIII alta et XII lata; supra quam sudes de lignis fortissimis, quas milites portare consueverunt, praefiguntur.” apud G. R. Watson, *The Roman Soldier*, Birmingham, 1969, p. 177, nota 155.

¹⁸ În legătură cu timpul necesar ridicării unei asemenea construcţii vezi N. Gudea, *op. cit.*, p. 77, nota 46.

¹⁹ Vezi mai pe larg problema înălţimii valurilor păstrate în Dacia, *idem*, p. 78—79 şi mai ales tabelul de la p. 79.

Din textul lui Vegetius, de remarcat ni se pare pasajul referitor la *fossa legitima*, restul construcțiilor menționate avînd evident caracterul unor improvizatii. Adîncimea acestui „șanț reglementar” se potrivește cu adîncimea constatăată pentru șanțurile ambelor faze la Gilău. În cazul altor castre, în faza de pămînt sînt atestate șanțuri și mai adînci (la Moigrad—Pomet, Livezile, Gherla)²⁰. De altfel și Flavius Josephus amintește un șanț de 10 picioare (3 m), în timp ce Caesar amintește chiar unul de 15 picioare (4,50 m)²¹. În concluzie, credem că se poate afirma că atît Hyginus cît și Vegetius, cu mici excepții, nu pot fi utilizați pentru fortificațiile unui castru permanent. Ei descriu castre de marș ale căror fortificații nu au în general dimensiuni „legitime”.

Chiar și în cazul unei *fossa legitima* a cărei adîncime se potrivește cu cea constatăată arheologic, lățimea dată de Vegetius de numai 3,60 m, deși mai mare decît cea dată de Flavius Josephus (3 m) sau de Hyginus (1,50 m), este totuși departe de realitatea constatăată prin săpături: la Gilău 6,50 m, la Gherla 7,50 m, la Vețel și Bologa 8 m²². Nici chiar dimensiunile date de Caesar (4,50 m) nu mai corespund, deși așa cum am arătat înălțimea valului la același autor depășește în unele cazuri pe cea propusă de noi. O explicație posibilă a acestei contradicții este următoarea: chiar dacă inițial șanțul nu depășea în înălțime 12—15 picioare, datorită eroziunii și refacerilor succesive a escarpelor sale, șanțul a devenit cu timpul mult mai lat, așa cum se poate constata pe profilele secțiunilor. Că armata romană se preocupa în mod deosebit de amenajarea pantelor șanțului, ne-o dovedește un fragment din alocuțiunea împăratului Hadrian către trupele din Africa, unde acesta la un moment dat îi laudă pe soldații care făcuseră o demonstrație în fața sa pentru felul cum au ras escarpele făcîndu-le alunecoase²³.

b) Dacă sursele literare nu pot oferi date valabile pentru calcularea înălțimii valului de pămînt al castrului permanente, credem că aceasta se poate face pe baza însăși a datelor oferite de săpăturile arheologice și anume pornind de la un element sigur: șanțul.

Astfel, valul trebuia să fie suficient de înalt pentru ca de pe coama lui să poată fi văzut fundul șanțului. În caz contrar escarpa interioară a șanțului ar fi oferit protecție pentru un eventual agresor. Or, în cazul fazei de pămînt a castrului de la Gilău, pentru ca un om de 1,75 m înălțime să poată supraveghea fundul șanțului, valul trebuie să fi avut minimum 2,60 m, adică aproape 9 picioare cît este minimum la Caesar (vezi Fig. 2).

c) O altă posibilitate de calculare a înălțimii valului constă în prelungirea teoretică a pantelor sale pînă în punctul în care platforma de luptă (Wehrgang-ul) ar deveni prea îngustă. Astfel în cazul valului de la Usk, lat doar de 4,50 m, pentru ca drumul de rond să nu fie mai îngust de 1,80 m (6 picioare), înălțimea întregului val trebuie să fi fost de 3 m²⁴. Același calcul aplicat la Streageath, unde lățimea valului depășea cu ceva 5 m²⁵ ar da o înălțime a valului de 3 m pentru același drum de rond. Utilizînd această metodă în cazul Gilăului ajungem la rezultate similare: pentru o platformă de luptă de 1,80 m, valul trebuie să aibă 3 m înălțime dacă prelungim teoretic linia pantelor sale (vezi Fig. 2). Deși acest val este mult mai lat decît cele anterioare, pantele sale sînt însă mult mai puțin înclinate. Pentru fața anterioară a valului am considerat o înclinație similară celei a șanțului. Pentru cazul de față nu credem că este rezonabilă o pantă externă de 65°, cum ar fi cea folosită în cazul reconstituirii experimentale de la Longthorpe²⁶, mai ales întrucît soluția nu s-a dovedit, în practică, a fi prea trainică. În cazul Gilăului, profilul feței externe a valului în prima fază este problematic deoarece pentru construirea zidului de piatră a fost dislocată fața externă a valului. În Fig. 2 am reprezentat reconstituirea profilului final la care a ajuns valul și șanțul, înaintea construirii zidului de piatră. Facem această precizare deoarece credem că și în faza de pămînt exista bermă, doar că datorită tasării

²⁰ *Ibidem*, tabelul de la p. 79.

²¹ *Idem*, p. 75.

²² Vezi supra, nota 20.

²³ ILS, 2487 (128 e.n.): „...fossam glaria duram scabram[que] recte percussistis et radando levem redidistis”, apud G. R. Watson, *op. cit.*, p. 178, nota 156.

²⁴ W. H. Manning, în *Report on the Excavations at Usk*, Cardiff, 1981, p. 70.

²⁵ S. S. Freere, St. Joseph, în *Britannia*, 5, 1974, p. 402 și fig. 3.

²⁶ W. H. Manning, *op. cit.*, p. 70.

valului și lărgirii continue a șanțului (așa cum am arătat mai sus), berma putea să dispară. În cazul valului lui Hadrian, berma era în medie de 6 picioare (1,80 m). Prăbușirea unui turn în șanț dovedește că în condițiile climatului britanic, pentru un val de mărimea celui în discuție, o asemenea bermă era insuficientă²⁷. Dintre argumentele utilizate de M. Jones pentru a dovedi existența bermei și în faza de pământ, relevant ni se pare experimentul de la Lunt, Baginton²⁸, la care se adaugă și reconstituirea de la Vindolanda: valul fiind construit fără bermă, a început în scurtă vreme să alunece în șanț.

În concluzie, putem afirma că prin coroborarea datelor rezultate din corelarea înălțimii valului cu adâncimea șanțului, cu cele rezultate din raportul dintre lățimea valului și înclinația pantelor sale, putem propune pentru valul fazei I de la Gilău o înălțime minimă de 2,60 m și una maximă de 3 m. Deși soluția noastră depășește propunerile citate anterior²⁹, nu ni se pare hazardată deoarece există valuri și mai înalte chiar, păstrate până astăzi, de exemplu cel de la Călugăreni care măsoară 3,20 m³⁰. Pe vremea venerabilului Beda, valul lui Hadrian mai păstrase încă o înălțime de 12 picioare (3,65 m)³¹. După estimări recente valul ajungea în antichitate la 14 picioare (4,30 m) atingând aproape aceeași înălțime cu zidul de piatră³².

O altă problemă ridicată de reconstituirea elementelor de fortificație în prima fază este cea a înălțimii palisadei cu creneluri de pe coama valului. Propunem în cazul Gilăului o palisadă de lemn de 1,20 m înălțime, supraînălțată prin creneluri până spre 1,80 m.

În scena CXXXV de pe Columna traiană soldații sînt reprezentați apărîndu-se într-un castru cu ajutorul unor *hastae*, parapetul nedepășind brîul apărătorilor³³. În cazul în care palisada era deci prea înaltă ea ar fi stînjenit mișcările soldaților. Pentru un om de 1,75 m înălțime, palisada nu putea depăși deci 1,20 m, adică 4 picioare, cifră atestată la Caesar³⁴.

Am utilizat în calcule un om de 1,75 m înălțime deoarece credem că aceasta era înălțimea medie în cazul alei Siliana, deși în antichitate talia medie nu credem să fi depășit 1,65 m cît era media la bărbați la noi în țară, cu cîteva decenii în urmă. Pentru o talie mai ridicată în cazul alei Siliana pledează afirmația lui Vegetius, care arată că un recrut care are sub 1,78 (sau în cazuri extreme sub 1,72 m) nu era acceptat pentru serviciul în cavalerie sau în prima cohortă a legiunii³⁵.

²⁷ D. J. Breeze, B. Dobson, *Hadrian's Wall*, Suffolk, 1980, p. 31.

²⁸ M. Jones, în *BAR*, 21, 1975, p. 105. Credem că profilul secțiunii 1 de la Rîșnov nu este concludent (N. Gudea, I. Pop, *Castrul roman de la Rîșnov, Cumi-dava*, Brașov, 1971, fig. 3). Întrucît panta externă a valului și cea interioară a șanțului au fost reajustate cu ocazia implantării zidului fazei de piatră în șanțul fazei de pământ. Că acest profil nu este cel inițial e dovedit de faptul că în alte secțiuni, spre exemplu secțiunea III (fig. 4) și secțiunea V (fig. 5) șanțul fazei de pământ nu este albiat ci în formă de „V”. Apreciem că tăierea s-a făcut înspre val deoarece acesta este mai îngust în secțiunea în discuție față de celelalte secțiuni.

²⁹ Vezi supra notele 9, 13 și 14.

³⁰ Vezi supra nota 20.

³¹ Sir Jan Richmond, a XII-a ediție revăzută a lui J. C. Bruce, *Handbook to the Roman Wall*, Newcastle upon Tyne, 1966, p. 17.

³² D. Breeze, B. Dobson, *op. cit.*, p. 32.

³³ Vezi întreaga discuție cu exemple la D. Baatz, în *Saalburg Jahrbuch*, 1963/64, p. 58 și nota 62.

³⁴ Caesar, B. G. VII, 72, 1. Dacă în general pentru sursele scrise am manifestat reticență, acceptăm totuși această cifră nu pentru că ea se potrivește calculelor noastre ci datorită faptului că palisada nu credem că-și putea modifica înălțimea, asemenea valului, în funcție de natura temporară sau permanentă a fortificației.

³⁵ Vegetius, I, 5: „... ita ut VI pedum vel certe V et X unciarum inter alares equites vel in primis legionum cohortibus probarentur”, apud G. R. Watson, *op. cit.*, p. 167 nota 79.

În secolul al IV-lea, Codex Theodosianus³⁶ fixează ca limită inferioară pentru recrutarea în armată 1,65 m. Pentru sec. al II-lea și prima jumătate a celui de al III-lea însă, când armata nu pare să ducă lipsă de recruți, ni se pare logic să luăm ca punct de reper limitele pe care Vegetius le amintește ca fiind valabile „pe vremuri”³⁷. Chiar dacă pentru ala Siliana din Gilău exigențele nu puteau fi aceleași ca pentru cetățenii recrutați în prima cohortă a unei legiuni, totuși ni se pare verosimil ca selecția să se fi făcut pornind cel puțin de la înălțimea de 1,72 m, iar talia medie a călăreților să se fi apropiat de 1,75 m. În acest caz, deși înălțimea lor depășea cu mult media, cum palisada trebuia să ajungă până la brîu pentru a nu stînji mișcările apărătorului, așa cum am arătat mai sus, înălțimea atestată de Caesar de 4 picioare (1,20 m) este verosimilă.

I-B. Incinta fazei de piatră

În faza de piatră, vechiul șanț a fost umplut cu un pămînt brun închis, bine tasat, foarte asemănător ca și consistență și culoare cu cel din val. Sînt săpate trei noi șanțuri. În partea anterioară a valului, pe locul palisadei de lemn se construiește un zid. Este de fapt o „îmbrăcare cu zid de piatră a valului de pămînt”³⁸. Foarte probabil porțiunea considerabilă de sol escavată cu această ocazie este folosită la umplerea șanțului primei faze, fapt care ar explica similitudinile de culoare și consistență a umpluturii șanțului cu pămîntul valului. Noile șanțuri sînt săpate în lut galben, pămîntul provenit din ele fiind probabil utilizat la suprainălțarea valului. Pe panta internă a valului se poate constata un strat de lut gri, amestecat pe alocuri cu lut galben și care, avînd o culoare complet diferită de cea a straturilor întîlnite în secțiunile trasate pe teritoriul castrului, a fost probabil adus din altă parte. Acest strat îmbracă valul înspre interior deoarece datorită suprainălțării agger-ului în faza de piatră era necesară reamenajarea pantei sale. De aceea *via sagularis* a fazei de piatră se mută înspre interiorul castrului cu aproape 2 m.

Înălțimea valului în această fază a trebuit să crească datorită săpării noului șanț. În aceste condiții pentru ca de pe drumul de rond să poată fi supravegheat fundul șanțului, este necesară o înălțime minimă a agger-ului de 3,60 m (12 picioare), vezi Fig. 3.

Față de valul propus de A. Landes, de 1 m pe latura de NV și 2,5 m pe latura de SE³⁹, precum și față de înălțimile propuse la Hesselbach (2,40 m)⁴⁰ și Künzig (2,60 m)⁴¹, soluția noastră pare temerară.

În favoarea dimensiunilor propuse de noi pe baza unor considerente logice putem cita exemplul unor fortificații romane păstrate pînă astăzi. Astfel la Isca (Caerleon) zidul și valul de pămînt au supraviețuit pînă la o înălțime de 3,50 m⁴².

Zidul nordic de la Chester, care îmbracă foarte probabil pe la 200 e.n. valul de pămînt flavian⁴³ are 4—4,5 m înălțime pînă la drumul de nord⁴⁴. Lățimea acestui zid este mai mare cu 0,30 m decît cea a zidului de la Gilău, care are 1,20 m și care era deci probabil mai scund. Este posibil ca zidul de la Chester să se fi ridicat de la un moment dat fără val (valul de pămînt s-a păstrat aici pînă la 3 m deasupra asizei de bază a zidului)⁴⁵.

³⁶ Codex Theodosianus, VII, 13, 3 (27 aprilie 367): „in quinque pedibus et septem uncis usualibus delectus habeatur.” cf. mai pe larg discuția acestei probleme la G. R. Watson, *op. cit.*, p. 39—40.

³⁷ Vegetius, I, 5: „sed tunc (subl. ns.) erat amplior multitudo et plures militiam sequebantur armatam.”

³⁸ N. Gudea, *op. cit.*, p. 81.

³⁹ Vezi *supra*, nota 9.

⁴⁰ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 20, fig. 7.

⁴¹ H. Schoenberger, *loc. cit.*

⁴² T. J. Strickland, în *Journal of the Chester Archaeological Society*, vol. 65, 1982 [1983], p. 31.

⁴³ *Idem*, p. 32—35.

⁴⁴ *Idem*, p. 26, fig. 1 și p. 27, fig. 2.

⁴⁵ *Idem*, p. 31.

La începutul secolului al IV-lea, cînd concepția romană despre defensivă a început a se modifica simțitor, incinta este reprezentată printr-un zid fără val. La Portchester șansa a făcut ca fortificația medievală să nu demoleze zidul roman. Acest zid, lat de 3,10 m, îmbrăcat în cel medieval s-a păstrat pînă la o înălțime de 6,10 m⁴⁶. La Pevensey, zidul păstrat în condiții similare are pînă la platforma de luptă 7,80 m⁴⁷. Dacă aceste două exemple de ziduri romane păstrate, ca și incinta orașului Resafa din Siria⁴⁸, diferă ca și sistem constructiv și epocă de incinta castrului de la Gilău, zidurile cu val de la Caerleon și Chester constituie în schimb niște analogii foarte apropiate.

În cazul zidului lui Hadrian, înălțimea inițială poate fi calculată nu numai după principiul necesității de a asigura o bună vizibilitate a șanțului. În dreptul castelului nr. 48 (Poltross Burn) dacă treptele păstrate ar fi proiectate virtual ele ar atinge zidul la o înălțime de 14 picioare (4,25 m)⁴⁹.

Parapetul zidului nu credem să fi avut dimensiuni diferite de palisada de lemn, adică el putea avea 1,20 m (4 picioare) de la drumul de rond și putea fi suprainălțat prin creneluri pînă spre 1,80 m (6 picioare)⁵⁰. Parapetul era mai îngust decît zidul propriu-zis, așa cum o dovedește primul rînd de asize din parapet, păstrat la Chester⁵¹. El era mai retras cu cîțiva centimetri decît zidul incintei formînd cu acesta un cant, decorat adesea printr-o cornișă, păstrată la Chester⁵², la zidul lui Aurelian de la Roma⁵³ și reprezentată în mod constant pe Columna traiană⁵⁴.

Problema lățimii unui crenel este mai dificil de rezolvat întrucît crenelurile romane păstrate pînă astăzi par a indica faptul că în antichitate nu exista o regulă precisă care să ordoneze lățimea crenelurilor și a zidului dintre ele. Astfel în cazul zidului cazarmei pretorienilor de la Roma (de epocă tiberiană) crenelurile sînt foarte late, avînd 2,90 m (aproape 10 picioare) iar zidul dintre ele este mult mai îngust, avînd abia 0,60 m (2 picioare). În schimb zidul Veronei construit la 265 e.n. are creneluri de 1,20 m (4 picioare) în timp ce zidul dintre ele este mai lat, avînd 1,80 m (6 picioare). La zidul lui Aurelian (care în forma actuală datează din perioada 275—300 e.n.), crenelurile nu sînt egale, lățimea lor variînd între 1,50 m (5 picioare) și 2,60 m (aproape 9 picioare), în timp ce zidul dintre ele are o lățime constantă de 3 picioare (0,90 m)⁵⁵.

În cazul reprezentărilor de caste de pe Columna traiană, crenelurile sînt mai late decît zidurile dintre ele⁵⁶, în schimb pe Columna lui Marcus Aurelius ele sînt egale cu porțiunea de zid pe care o încadrează⁵⁷.

⁴⁶ B. Cunliffe, *Excavations at Portchester Castle, vol. 1: Roman*, London, 1975, p. 13.

⁴⁷ *Idem*, p. 15, fig. 8.

⁴⁸ W. Karnap, în *BJ*, 166, 1966, p. 147. Zidul curtinei, dotat cu două drumuri de rond suprapuse, avea pînă la primul 5,90 m iar pînă la al doilea nu mai puțin de 11,70 m!

⁴⁹ D. Breeze, B. Dobson, *op. cit.*, p. 32 și fig. 5a.

⁵⁰ Dimensiunile propuse de A. Landes, *op. cit.*, p. 416, și anume de 1,50 m fără creneluri și în total 2 m, sînt exagerate, deoarece un asemenea zid ce ar fi ajuns pînă la gîtul apărătorilor ar fi împiedicat mișcările lor, lucru pe care ne-am străduit să-l demonstrăm referitor la palisada de lemn.

⁵¹ B. Cunliffe, *op. cit.*, p. 27.

⁵² *Ibidem*.

⁵³ R. Bianchi-Bandinelli, *Rome, la fin de l'art antique*, Paris, 1970, p. 383, fig. 358.

⁵⁴ Cichorius, scenele XXXII, XXXV, LXXXVI, XCIV, XCV etc.

⁵⁵ Vezi mai pe larg problema lățimii crenelurilor și a zidului dintre ele la D. Baatz, în *Saalburg Jahrbuch*, XXI, 1963/64, p. 57 și nota 61.

⁵⁶ Scenele VIII, XXIV, XXVIII, XXXII, XXXIII, XXXV, LI, LIII, LVI, LXV, LXVI, LXXVIII, XCIV—XCVI, CIX, CXII, CXLI, după Cichorius.

⁵⁷ *Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale*, Roma, 1958 și urm. (de acum înainte prescurtată *EAA*), vol. II, p. 415, fig. 588. Și pe Columna traiană uneori crenelurile sînt aproape egale cu zidul dintre ele; este vorba despre scenele XI, XII, XVII, XVIII, XX, XXVII, LXII, LXXXV, CXXVIII și CXXIX, după Cichorius.

Pornind de la convingerea că în cazul înălțării unor caste era respectată o regulă mai precisă în construirea crenelurilor, D. Baatz a propus pentru incinta de la Echzell creneluri late de 6 picioare (1,80 m) iar între ele ziduri de 3—4 picioare (0,90—1,20 m). Ideea unor creneluri de două ori mai late decât zidul dintre ele este susținută pe considerentul că apărătorul trebuia să aibă un spațiu suficient de mișcare mai ales atunci când utiliza în același timp și lancea și scutul sau arunca pietre⁵⁸, în ultimă instanță în concepția defensivă romană principala forță constituind-o soldații și nu întărirea. Dimensiunile precise de 6+3 picioare i-au fost sugerate cercetătorului german de faptul că la Echzell turnurile de curtină au fost construite ulterior zidului. Ele au în general 15 picioare (4,50 m) lățime și trebuie să fi fost construite în așa fel încât ele să fie flancate la contactul cu incinta de două porțiuni de zid și nu de creneluri, pentru ca intrarea de pe drumul de rond în turn să fie protejată. În consecință D. Baatz consideră că turnurile au ocupat locul a două creneluri și un zid, de unde cele două creneluri trebuie să fi avut câte 6 picioare iar zidul dintre ele 3 picioare.

În cazul Gilăului putem utiliza un raționament similar. *Porta decumana*⁵⁹ (Fig. 4 și 5) ocupă în cadrul incintei un spațiu de 13,50 m adică exact 35 picioare. Fiecare bastion are câte 4,50 m lățime, adică 15 picioare, deschiderea porții fiind tot de 4,50 m — 15 picioare. Cele două turnuri trebuie să fi fost flancate, atât înspre incintă cât și înspre deschiderea porții, de câte o porțiune de zid de 3 picioare lățime. În acest caz porțiunea de zid crenelat de deasupra intrării are la extremități câte un zid de trei picioare. Rămâne un spațiu de 9 picioare (2,70 m) care este mult prea lat pentru un singur crenel. De altfel deasupra intrării tuturor porților cunoscute există mai mult de un crenel. Singura soluție posibilă în acest caz este deci dispunerea, în spațiul de 9 picioare rămas, a două creneluri de câte 3 picioare care să încadreze un zid tot de trei picioare. În cazul turnurilor porții singura repartiție posibilă este tot două creneluri de câte 3 picioare încadrate de porțiuni similare de zid. D. Baatz nu a luat în considerație această situație deoarece el este de părere că bastioanele de curtină ca și cele de poartă, precum și spațiul de deasupra deschiderii porții erau acoperite⁶⁰.

Creneluri de trei picioare (0,90 m) sînt suficiente pentru ca un apărător să manevreze nestingherit armele. Mai mult chiar, dacă crenelurile sînt mai înguste decât cele propuse de savantul german, numărul soldaților care pot acționa simultan pe ziduri crește simțitor. Dacă crenelurile ar fi de 1,80 m și zidul dintre ele de 0,90 m, atunci unui apărător i s-ar afecta un spațiu de 9 picioare (2,70 m) ceea ce ar rarefia mult linia defensivă. Vegetius accentuează tocmai asupra pericolului pe care-l reprezintă o distanță prea mare între luptători⁶¹.

Împotriva propunerii făcute de noi se poate ridica obiecția că, în cazul unui crenel de abia trei picioare, fiecărui apărător revenindu-i un spațiu de 6 picioare (1,80 m), la perimetrul de 717 m cât are castrul de la Gilău pe metereze pot încăpea aproape 400 de oameni. Deci în cazul unui atac întregul efectiv al alei ar fi blocat pentru apărarea castrului, ceea ce nu corespunde concepției strategice romane în cadrul căreia principalul element defensiv îl constituie drumul și mobilitatea trupelor, nu rezistența în punctele întărite. În schimb, nelipsitul strat de arsură și distrugere în castele Daciei Prolissensis, și care aparține secolului al II-lea, trebuie să fi fost o lecție încă vie pentru cei care au refăcut în piatră aceste fortificații, la începutul sau în cursul secolului al III-lea.

În concluzie, dacă pentru turnuri și deschiderea porților niște creneluri de trei picioare (0,90 m) sînt soluția cea mai plauzibilă, pentru zidul propriu-zis nu excludem existența unor creneluri mai late. De altfel așa cum am arătat, monumentele păstrate pînă azi dovedesc lipsa unei reguli precise în această direcție.

Porțiunea de zid dintre creneluri avea probabil o formă dreptunghiulară sau pătrată. Doar pe friza din *heroon*-ul din Trysa (construit pe la 400 î.e.n.), zidul

⁵⁸ D. Baatz, *op. cit.*, p. 57, nota 62; cf. scena CXXXIV de pe Columna traiană.

⁵⁹ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *Potaissa*, II, 1980, p. 36, 37 și fig. 3.

⁶⁰ D. Baatz, *loc. cit.*, și mai ales în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 23, 24. Ne vom strădui în cadrul acestei lucrări să dovedim că turnurile castrelor aveau partea superioară crenelată.

⁶¹ Vegetius, I, 26: „...et rariores atque interlucentes aditum perrumpendi hostibus praestant”, apud. G. R. Watson, *op. cit.*, p. 179, nota 161.

are formă ogivală⁶², iar pe Columna lui Marcus Aurelius zidul dintre creneluri are forma unui pătrat surmontat de un triunghi, ceea ce ar putea sugera că de fapt coama zidului era profilată în două pante, facilitând scurgerea apei⁶³. În rest, atât la monumentele păstrate, cât și pe reprezentările antice de fortificații care vor fi discutate în cadrul acestei lucrări, zidul dintre creneluri are formă paralelipipedică.

Coama zidului era probabil protejată cu un strat de mortar și tegulae⁶⁴, fiind profilată asemenea unei cornișe. Este posibil ca această parte să fie înclinată spre exterior pentru a facilita scurgerea apei în această direcție, precum și lovirea adversarilor care s-au apropiat de zid. Am optat pentru această soluție în cazul reconstituirii porții *principalis dextra* (Fig. 6).

Este posibil însă ca coama zidului să fie realizată în două pante, asemenea unui mic acoperiș, în acest caz apa de ploaie scurgându-se și spre drumul de rond. Am optat pentru această formă în cazul reconstituirii incintei (Fig. 3) deoarece în cazul zidului lui Aurelian constructorii romani au utilizat această soluție⁶⁵.

Reconstituirea realizată în Fig. 3 sintetizează cele expuse mai sus, referitor la incinta fazei de piatră:

- valul de pământ și zidul au o înălțime de 3,60 m;
- parapetul, mai îngust decât zidul cu care face un cant are 1,20 m înălțime;
- prin creneluri parapetul e supraînălțat pînă la 1,80 m. Crenelurile au fie ca și zidul dintre ele 0,90 m lățime, fie 1,80 m. Zidul dintre creneluri avea o formă dreptunghiulară sau pătrată.
- coama întregului zid este profilată în două pante.

II. PORȚILE FAZEI DE PIATRĂ

Porțile constituie un element defensiv de mare importanță. La Gilău au fost săpate și publicate două dintre ele, *porta decumana*⁶⁶ și *porta principalis dextra*⁶⁷. Din păcate în cazul porții *decumana* faza de lemn a fost sesizată doar în secțiunea S XI, nemaifiind urmărită în stratigrafie orizontală pentru a i se preciza planul. În cazul porții *principalis dextra*, faza de lemn a fost mai bine surprinsă⁶⁸, publicarea planului acestei faze constituind o premieră pentru arheologia militară a Daciei romane. Planul realizat în acel moment era însă incomplet. În anul 1981, continuându-se săpăturile la acest obiectiv, au mai fost descoperite două gropi de pari sub temelia bastionului de E. În același an prin S XIX au fost secționate și elemente de fortificație de pe latura de V a castrului „mic” de la Gilău, care este și cel mai vechi. În 1982 a fost săpată *porta decumana* a aceluiași castru „mic” de pământ⁶⁹. Pînă la prelucrarea și publicarea definitivă a planurilor porților de lemn ale castrului „mic” și „mare” de pământ de la Gilău, considerăm oportun să ne ocupăm în studiul de față doar de porțile fazei de piatră.

În această problemă trebuie lămurită în primul rînd înălțimea turnurilor și a pasajului peste deschiderea porții precum și aspectul etajului superior al turnurilor.

a) Așa cum arătam la începutul articolului, calcularea înălțimii turnurilor se bazează pe datele referitoare la înălțimea valului. Edificator în acest sens este un pasaj din Vitruvius, care afirmă că: „în dreptul turnurilor, zidul incintei trebuie întrerupt cît lățimea fiecărui turn, iar drumurile de strajă astfel tăiate încît să

⁶² EAA, vol. VII, p. 1026, fig. 1158.

⁶³ Vezi *supra*, nota 57.

⁶⁴ Vezi argumentația corectă a acestei soluții la A. Landes, *op. cit.*, p. 416, notele 8 și 9.

⁶⁵ Vezi *supra*, nota 53.

⁶⁶ Vezi *supra*, nota 59.

⁶⁷ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 85—97.

⁶⁸ *Idem*, fig. 5.

⁶⁹ Comunicare prezentată de D. Isac la sesiunea de rapoarte arheologice Ploiești, 1983.

se întregească cu podețe de scînduri, care nu se fixează cu fier⁷⁰. Este evident că Vitruvius nu prescrie realizarea unui coridor prin exteriorul turnurilor așa cum interpretează A. Landes acest fragment⁷¹ (și care în consecință respinge soluția ca nepractică), ci se referă la continuarea drumului de rond de pe zid, prin interiorul turnurilor. În fig. 5 am realizat o secțiune prin *porta decumana*, tocmai cu scopul de a sublinia felul cum se poate realiza continuarea drumului de rond prin turnuri și pe deasupra deschiderii porții. Cum primul etaj al turnurilor avea planșeul la nivelul drumului de rond, iar pentru acesta am propus o înălțime de 3,60 m, rezultă aceeași înălțime și pentru primul etaj al turnurilor ca și pentru pasajul de deasupra deschiderii porții. Această înălțime este suficientă pentru ca circulația (chiar și a carelor) să se poată desfășura normal.

Pentru primul etaj am considerat o înălțime minimă de 2,10 m (7 picioare). Încăperea putea fi însă și mai înaltă, dată fiind grosimea zidurilor. În concluzie înălțimea minimă la care credem că se putea găsi platforma de luptă este de 5,70 m. Avînd în vedere dimensiunile unor tunuri romane aflate încă în picioare (Köln, Boppard, Avenches⁷²) sau porți ca Porta Palatina din Torino⁷³ sau Porta San Sebastiano de la Roma⁷⁴ am fi înclinați să apreciem că primul etaj și în cazul porții *decumana* din Gilău putea chiar depăși 2,10 m.

b) În contextul unei reconstituiri trebuie neapărat discutată și problema aspectului exterior al bastioanelor și a porții în ansamblu. Pentru *porta decumana* din Gilău, o foarte bună analogie o constituie poarta de N a castrului de la Bu Nghem a cărei elevație s-a păstrat în mare parte (v. Fig. 7)⁷⁵. *Porta decumana* de la Gilău (v. Fig. 4) are bastioanele dreptunghiulare marcînd un ieșind rectangular față de zidul de incintă. Înspre deschiderea porții turnurile prezintă cite un contrafort pe direcția incintei. Cea mai apropiată analogie o constituie în Dacia poarta de SV a castrului de la Porolissum-Citerra⁷⁶, iar din imperiu cele de la Brigetio (poarta de N), construită după 170⁷⁷ și Walkenburg (poarta de SE), construită sub Septimius Severus⁷⁸, precum și, așa cum anticipam mai sus, poarta de N de la Bu Nghem, datată în anul 201 e.n.⁷⁹. Pe baza ultimei analogii putem aprecia că cei doi contraforți din deschiderea porții susțineau un arc în plin centru surmontat de un zid crenelat care proteja podețul de lemn ce făcea legătura între cele două turnuri, pe deasupra deschiderii porții. Pentru reconstituirea primului etaj al turnurilor am utilizat ca analogii exemplele citate la notele 72—74. De aceea am propus un zid la fel de gros ca și al parterului, precum și una sau două ferestre cu arc⁸⁰.

În ceea ce privește ultimul nivel (platforma de luptă a turnurilor) propunerile noastre se deosebesc radical de cele avansate de A. Landes pentru castrul de la Buciumi, care este de părere că bastioanele erau surmontate de un acoperiș în două pante.

Argumentele sale sînt următoarele:

1. la săparea turnurilor de colț au fost identificate printre dărîmături țigle și olane⁸¹, iar pe profilul de N al casetei porții *praetoria* se pot distinge *tegulae*⁸².

2. cele mai bune analogii sînt turnurile de veghe, fie păstrate, fie reconstituite⁸³, în acest sens autoarea trimițînd la studiile lui D. Baatz.

⁷⁰ Vitruvius, I, 10, apud Vitruvius, *Despre arhitectură*, București, 1964, p. 51.

⁷¹ A. Landes, *op. cit.*, p. 418.

⁷² O. Doppelfeld, *Der Rhein und die Römer*, Köln, 1970, fig. 29, 30 și 31.

⁷³ EAA, vol. VII, p. 949, fig. 1072.

⁷⁴ Vezi supra nota 53 și 80.

⁷⁵ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 25 și pl. 30,2.

⁷⁶ D. Alicu, în *ActaMN*, X, 1973, p. 109—110 și pl. I, 2.

⁷⁷ T. Bechert, în *BJ*, 171, 1971, p. 248—249 și p. 241, fig. 12,5.

⁷⁸ *Idem*, p. 245, fig. 14,2.

⁷⁹ *Idem*, p. 250 și p. 245, fig. 14,3.

⁸⁰ Cf. și turnul de curtină de lîngă *Porta Herculanea* de la Pompei sau un mozaic din același oraș, la E. Marion, în *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. VIII, 1930, pl. 26/3 și 27/3.

⁸¹ A. Landes, *op. cit.*, p. 416.

⁸² *Idem*, p. 421.

⁸³ *Idem*, p. 416, și nota 11.

3. imaginile de pe columnă (care înfățișează în mod consecvent turnuri de lemn neacoperite) sînt convenționale, în schimb pot fi utilizate reprezentările de fortificații dacice de pe același monument⁸⁴.

4. În fine, singura analogie de monument păstrat pe care-l citează autoarea este turnul de la Aigosthena⁸⁵.

La aceste argumente se pot formula mai multe obiecții, și anume:

1. În legenda profilului peretelui nord-vestic al casetei porții *praetoria* de la Buciumi redat în Fig. 21 a monografiei acestui castru⁸⁶ la poziția 9 se găsește explicația „tîgle și cărămizi”. E drept că aceasta implică existența pe profil și a tegulelor, dar ele pot proveni la fel de bine nu de la bastioanele porții ci de la acoperișul unei clădiri din imediata apropiere care să se fi prăbușit pe *via principalis*. În cazul porților *decumana* și *principalis dextra* de la Gilău în însăși deschiderea lor a fost identificat un strat foarte compact de dărîmătură, încît la *porta decumana* între pietre nici măcar nu s-a putut depune pămînt. Evident turnurile s-au putut prăbuși brusc. Or în tot acest strat compact nu am găsit *tegulae* cum ar fi fost firesc dacă turnurile ar fi fost acoperite. În schimb am identificat numeroase fragmente de cărămidă mai ales în deschiderea estică a porții *principalis dextra* ceea ce indică faptul că la nivelurile superioare în compoziția zidului pe lîngă piatră intra și cărămidă (foarte posibil în emplecton).

2. Turnurile de veghe nu sînt cea mai fericită analogie pentru cele de poartă întrucît ele au o funcționalitate diferită, ceea ce implică soluții arhitectonice diferite. Este drept că turnurile de veghe erau acoperite, dar rolul lor se reducea la supravegherea unei zone, nefiind menite a fi puncte întărite de rezistență. În schimb bastioanele unei porți au în primul rînd o funcție defensivă. Dacă ar fi acoperite ele n-ar putea fi apărate decît prin ferestrele primului etaj, adică de la nivelul drumului de rond, ceea ce le-ar face cu nimic mai redutabile decît zidul propriu-zis. Bastioanele porții au un rol esențial în defensivă tocmai datorită înălțimii platformei crenelate de luptă, fapt pentru care ni se pare puțin probabilă înlocuirea acestora printr-un acoperiș.

3. Imaginile de pe columnă sînt exacte cel puțin în ceea ce privește fortificațiile romane. Deși în mare majoritate sînt redată castru de marș și turnuri de lemn, în cîteva cazuri se pare că artistul a avut în vedere construcții de piatră: în scenele XXXII, LXXXVI (Fig. 8,1) și C după Cichorius am identificat bastioane de curtină sau de poartă surmontate de o platformă. Și mai clare sînt scenele: Cichorius XLVII (Fig. 8,2) reprezentînd bastioane crenelate deasupra porților și Cichorius CV reprezentînd bastioane rotunde crenelate. Nu ni se pare adecvată utilizarea reprezentărilor de fortificații dacice de pe columnă ca și analogii pentru reconstituirea castrului roman, mai ales întrucît în plastica romană există destule imagini figurînd fortificații, ce constituie o analogie mult mai apropiată. În favoarea propunerii noastre de reconstituire putem cita din bibliografia care ne-a stat la dispoziție cîteva exemple:

— războinicul de bronz de la Veleia, surmontat de un bastion crenelat (Fig. 10,4)⁸⁷

— reprezentările de castru de pe Columna lui Marcus Aurelius⁸⁸

— fragment de pictură din basilica de la Dura Europos (Fig. 10,3)⁸⁹

— asediul Veronei de pe arcul lui Constantin (Fig. 10,1)⁹⁰

— un sarcofag din Muzeul Lateranens cu scene ale patimilor unde pe fundal, mascat parțial de o *corona*, apare un turn crenelat⁹¹

— intaglio de lemn (artă coptă) reprezentînd o fortificație cu soldați, păstrat la Muzeul din Berlin⁹²

⁸⁴ *Idem*, p. 418—419.

⁸⁵ *Idem*, p. 419.

⁸⁶ E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop, *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 34.

⁸⁷ *EAA*, vol. VII, p. 1116, fig. 1246.

⁸⁸ Vezi *supra*, nota 57.

⁸⁹ *EAA*, vol. III, p. 195, fig. 239.

⁹⁰ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 75—76, fig. 67.

⁹¹ *EAA*, vol. V, p. 589, fig. 747.

⁹² *EAA*, vol. II, p. 812, fig. 1064.

— Tabula Odysseaca „Rondanini“, păstrată la Muzeul din Varșovia, cu reprezentarea unui oraș în care se disting clar porțile cu tunuri crenelate⁹³

— două vase de bronz, cupa „Rudge“ (Fig. 10,2) și cea de la Amiens cu reprezentarea turnurilor de pe valul lui Hadrian și în registrul superior cu numele castrelor de acolo⁹⁴

— din numeroasele „calathos“-uri ale unor divinități protectoare de orașe am ales spre ilustrare pe cel al zeiței Tyche din Antiochia, sculptată de Eutychides (Fig. 9,6)⁹⁵

— fragment de pe arcul lui Galerius de la Salonic (Fig. 9,5)⁹⁶

— de asemenea, în cazul *coronelor* murale, adesea este reprezentat nu doar un simplu zid, ci un turn crenelat, identificabil datorită porții care se distinge la baza sa⁹⁷.

4. Dintre monumentele antice păstrate pînă astăzi credem că cele mai bune analogii le constituie Porta San Sebastiano de pe zidul lui Aurelian din Roma și Porta Palatina de la Torino, deja amintite în cursul acestui articol (v. nota 73 și 74).

Pe baza acelorasi izvoare am propus și reconstituirea porții *principalis dextra* în Fig. 6. Am ales faza de piatră II a, întrucît în săpătură au putut fi sesizate o serie de detalii constructive⁹⁸: intrarea în bastioane se făcea dinspre castru; prin deschiderea estică a porții, pe unde încă din faza anterioară se găsea un canal de scurgere a apei, se amenajează acum și două trotuare, în timp ce prin cealaltă deschidere trece drumul de pietriș propriu-zis. În prelungirea acestuia, în afara castrului, a fost sesizată un fel de pardoseală din *tegulae* ce acoperă pasajul de acces din fața porții unde șanțurile erau întrerupte.

Ca și plan, *porta principalis dextra* are bune analogii în Dacia: *porta praetoria* a castrului de la Buciumi⁹⁹, poarta de S de la Ilișua¹⁰⁰, precum și *porta praetoria* a castrului de la Inlăceni¹⁰¹, porți a căror datare nu este sigură¹⁰². În

⁹³ T. Mikocki, în *Arheologia*, Warszawa—Wrocław, XXX, 1979 [1981], p. 106, fig. 25.

⁹⁴ D. Breeze, B. Dobson, *op. cit.*, p. 30 și fig. 9.

⁹⁵ EAA, vol. II, p. 555, fig. 669.

⁹⁶ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 303, fig. 280.

⁹⁷ Pentru imaginile de pe stindardele militare cf. A. v. Domaszewski, *Die Fahnen im römischen Heere*, Viena, 1885, p. 41, fig. 20 (în articolul nostru Fig. 9,2); p. 64, fig. 80; p. 65, fig. 81 (la noi Fig. 9,1); p. 59, fig. 61 (la noi Fig. 9,3). Cf. și V. A. Maxfield, *The Military Decorations of the Roman Army*, London, 1981, p. 73 și pl. 5, a-d.

⁹⁸ D. Isac, Al. Diaconescu, C. Opreanu, în *ActaMN*, XVIII, 1981, p. 91—93 și fig. 7.

⁹⁹ D. Alicu, *op. cit.*, p. 110 și pl. I, 6.

¹⁰⁰ *Idem*, pl. I, 5.

¹⁰¹ *Idem*, pl. I, 11.

¹⁰² Nu este deloc sigură datarea sub Caracalla a construirii porților de la Inlăceni susținută de M. Macrea, în *SCIV*, 1, 1955, p. 239—240, pe baza inscripției găsite aici, deoarece, așa cum arăta N. Gudea în *ActaMP*, III, 1979, p. 162, ea provine, alături de fragmentele sculpturale cu care a fost găsită, de la o refacere a bastioanelor porții. Nici soluția de „compromis“ propusă de N. Gudea și anume construirea porții la sfîrșitul domniei lui Hadrian și refacerea ei sub Caracalla, nu beneficiază de date sigure. Inscriptia închinată de *coh. VIII Raetorum* la 129 c.n. (N. Gudea, *op. cit.*, p. 200, nr. 1 și p. 165) și zidită la temelia bastionului de est al porții *principalis sinistra* nu oferă nici un temei pentru ideea că inscripția ar fi fost pusă cu ocazia ridicării în piatră a castrului. Dimpotrivă, piesa fiind aproape întreagă, este clar că ea nu cuprinde nici o referire la vreo construcție. Întrucît inscripția provine chiar de la temelia bastionului e greu de crezut că ea a ajuns acolo cu ocazia vreunei reparații și nu încă de la construirea în piatră a porții. În acest caz ea oferă un *terminus post quem*, care însă este greu de precizat. N. Gudea consideră că inscripția putea fi folosită aici după mijlocul secolului II pe motiv că sub Antoninus Pius, fiul adoptiv al lui Hadrian, o asemenea profanare nu ar fi fost admisă. Dar nici sub Marcus Aurelius sau chiar Commodus un asemenea act nu este prea probabil, pe baza aceluiași idei de continuitate dinastică. Dacă acest raționament este valabil, atunci abia în se-

imperiu, cele mai apropiate analogii sînt poarta de est de la Carnuntum, care a fost ridicată după 170 e.n.¹⁰³, poarta de sud de la Niederbiber, datată după 186 e.n.¹⁰⁴ și poarta de sud-vest de la Isca Silurum, construită sub Septimius Severus¹⁰⁵. *Porta principalis dextra* de la Gilău se încadrează ca și *porta decumana* într-un tip larg răspîndit în secolele II—III¹⁰⁶, dar cele mai apropiate analogii ale acestor porți se încadrează la sfîrșitul secolului II și începutul secolului III.

Spre deosebire de *porta decumana*, *porta principalis dextra* are deschiderea împărțită în două culoare de către un pinten median. El susținea foarte probabil o platformă de lemn, care mărea potențialul defensiv al porții, întrucît este posibil ca aici să fi fost așezate unele mașini de luptă. Hyginus recomandă construirea unor platforme (*tribunalia*) la porți și la colțurile castrului¹⁰⁷. Este evident că turnurile porții de la Gilău sînt prea mici pentru a putea găzdui pe platforma lor o mașină de luptă¹⁰⁸. Pe de altă parte însă nu putem exclude posibilitatea ca cel puțin în secolul III și ala *Siliana* să fi utilizat mașini de luptă, astfel încît putem presupune că această platformă lată de 9 m și adîncă de 4,5 m era menită a susține unele mașini de mai mici dimensiuni¹⁰⁹. Platforma, sprijinită pe pintenul de zid care împarte deschiderea porții în două părți egale, putea fi susținută la contactul cu turnurile de cîte un bloc în consolă similar celui păstrat încă în situ la Bu Nghem¹¹⁰. Astfel, chiar dacă turnurile nu prezintă la bază înspre deschiderea porții contraforți care să presupună existența unor arce care pornesc de la temelie, deoarece în arhitectura militară romană soluția blocului în consolă e utilizată, putem presupune extinderea platformei pe toată lungimea pintelului de zid median chiar fără a avea detalii semnificative la nivelul temeliei.

Pentru reconstituirea porții *principalis dextra* în faza II a, am utilizat ca și analogie „kalathos”-ul zeului Pontos din celebrul grup statuar de la Constanța (Fig. 9,4)¹¹¹. Soluția propusă de noi se aseamănă foarte mult cu reconstituirea fazei de piatră a porții *principalis dextra* de la Künzig, poartă care are un plan identic cu cel de la Gilău¹¹². Ca și aspect general, reconstituirile grafice propuse în acest articol aduc cu niște fortificații medievale, mergînd pe linia unor soluții adoptate de J. Storey încă la mijlocul secolului trecut¹¹³.

Ne-am străduit însă să argumentăm pe bază de analogii cît mai multe din detaliile presupuse, pornind de la convingerea că arhitectura militară romană

colul III putea fi dezafectată această inscripție onorifică (doar dacă înlocuirea cohorței VIII Raetorum cu IIII Hispanorum nu a justificat refolosirea ei mai devreme în construcții pe motiv că se referă la o altă trupă decît cea de garnizoană). Cele două fragmente, dintre care unul de la Caracalla, folosite ca prag al porții (*Idem*, p. 201, nr. 5 și 6), ar plasa după dinastia Severilor ridicarea în piatră a porții, dacă considerăm bastioanele contemporane cu pragul (zidul de blocare fiind evident mai tîrziu). Dar este foarte probabil ca dotarea intrării cu un prag să se fi petrecut mai tîrziu decît construirea porții propriu-zise, cum este cazul porții *principalis dextra* de la Gilău, în cadrul căreia am distins fazele II a și II b.

¹⁰³ T. Bechert, *op. cit.*, p. 253—254 și p. 243, fig. 13,1.

¹⁰⁴ *Idem*, p. 245, fig. 14,2.

¹⁰⁵ *Idem*, p. 256 și 243, fig. 13,6.

¹⁰⁶ D. Alicu, *op. cit.*, p. 117.

¹⁰⁷ Hyginus, 58: „...et tormentis tribunalia extruere circum portas, in coxis in loco turrium.”

¹⁰⁸ Vezi mai pe larg D. Baatz, în *BJ*, 166, 1966, p. 199—200.

¹⁰⁹ *Idem*, p. 200—202.

¹¹⁰ D. Baatz, în *Limesforschungen*, 12, 1973, p. 25, nota 46 și pl. 30,1.

¹¹¹ R. Bianchi-Bandinelli, *op. cit.*, p. 324, fig. 304.

¹¹² H. Schoenberger, *op. cit.*, p. 18 și fig. 5. Cercetătorul german a optat pentru soluția turnurilor crenelate pornind de la o serie de detalii de săpătură sesizate la turnul de sud-est al castrului. În schimb, D. Baatz (*Limesforschungen*, 12, 1973, p. 24), care a propus soluția unor turnuri cu acoperișul în două pante, avea ca unic argument convingerea sa intimă că în climatul raetic, la peste 500 de m altitudine, acoperișul e singura soluție funcțională. Cu toate că nu a găsit tegule în săpătură, el presupune un acoperiș din șindrilă sau paie.

¹¹³ E. Birley, *Research on Hadrian's Wall*, Kendal, 1961, pl. XII.

este unitară la nivelul întregului imperiu. Cu conștiința clară a limitelor unui atare demers am fost tentați a face chiar calcule matematice fără a avea însă pretenția ca „exactitatea” noastră să depășească limitele posibilului înspre probabil sau chiar sigur. În aceste circumstanțe, chiar și cu o valoare orientativă, reconstituirile propuse și argumentate aici credem că vor putea servi la conturarea unei imagini mai clare asupra unor monumente ale artei provinciale.

ALEXANDRU DIACONESCU

SUGGESTIONS FOR THE RECONSTRUCTION OF THE DEFENCES OF THE ROMAN FORT AT GILĂU (COUNTY CLUJ)

(Summary)

The author discusses the reconstruction of the rampart and wall on the West side of the fort, as revealed by section S XIX (fig. 1), and the reconstruction of two stone gates: the West one (*porta decumana*, see note 59 and fig. 4,5) and the South one (*porta principalis dextra*, see note 67 and fig. 6). The reconstruction of the timber phase of these gates is not discussed, as diggings are still going on at Gilău and the plan of earlier structures has not been completed yet.

On the West side of the fort the defences had two phases. For the turf wall of the first phase the author suggests a minimum height of 2.60 m (about 9 Rom. f.), which would be necessary for a 1.75 m soldier (see notes 35—37) on the rampart top to see the bottom of the ditch, and a maximum height of 3 m (10 Rom. f.) above which the fighting platform becomes too narrow (a 6 Rom. f. wide platform is considered to be ideal — see notes 24—26). So big a rampart is not unusual (notes 30—32) even if the great majority of literary sources (notes 15—23) attest smaller constructions owing to the fact that they depict marching or practice camps. For the wall and rampart of the second phase the author suggests a height of 3.60 m (12 Rom. f.) which would provide a good survey of the bottom of the ditch (fig. 3). Again, such a height wall is not unusual (notes 42—45 and 49), even if it surpasses the previous estimations made for a similar construction of the Roman fort at Buciumi (note 39). It is also suggested that the parapet of the stone wall could not be higher than 1.20 m (4 Rom. f.; cf. Caesar, *B.G.*, VII, 72, 1 and note 33) and that the crenels were only about 3 f. wide, at least at the West gate (fig. 5) where the towers and the gateway are each only 4.50 m (15 f.) wide.

The plan of the West gate (fig. 4) has a good analogy in the North gate at Bu Nghem (see notes 75, 79 and fig. 7) which provides strong evidences for the reconstruction of the arched gateway. The first store and the passage over the gateway are reconstructed after Vitruvius' account (note 70). On the basis of several Roman monuments depicting towers and gates the author considers that the towers couldn't have any roof but a flat platform with crenelated parapets (see notes 86—97 and fig. 8, 9, 10).

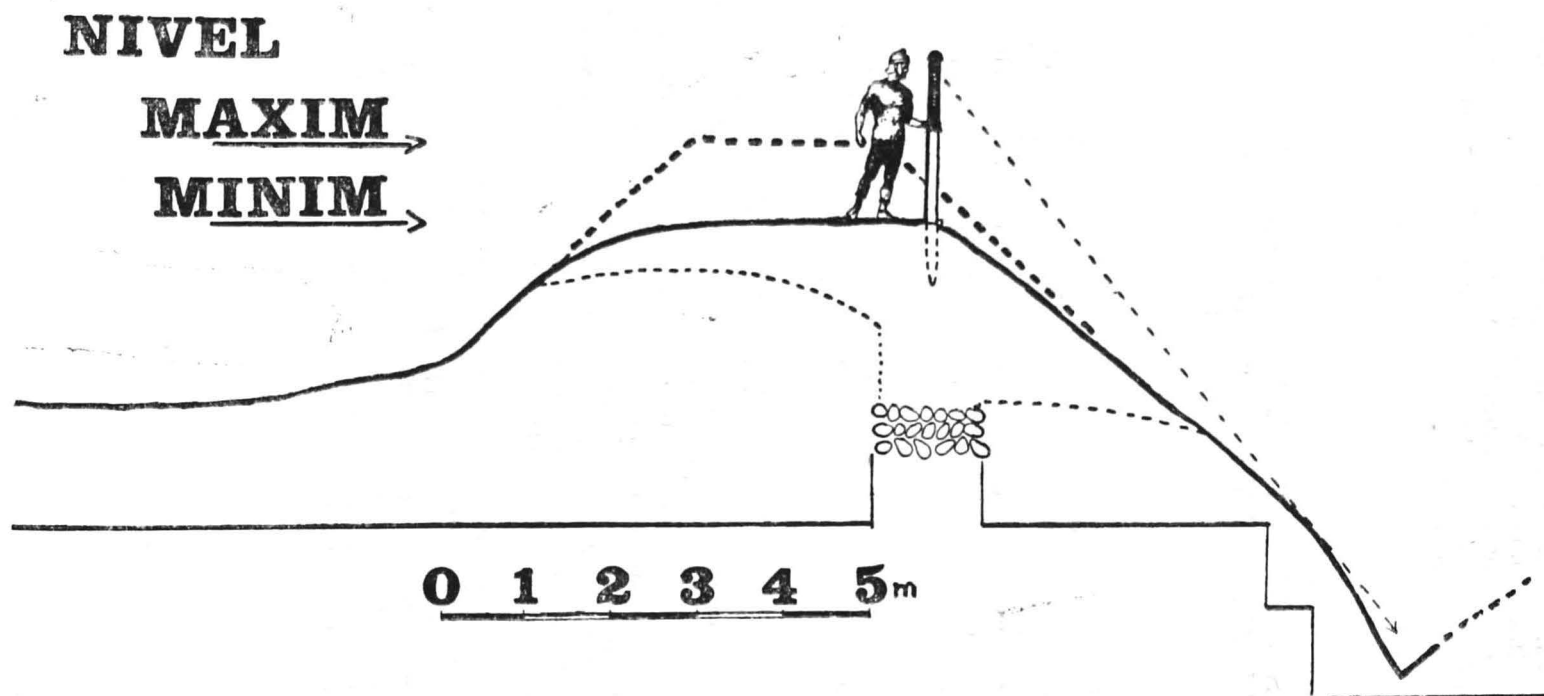

Fig. 2 — Propunere de reconstituire grafică a fazei de pământ a incintei de vest a „castrului mare” de la Gilău

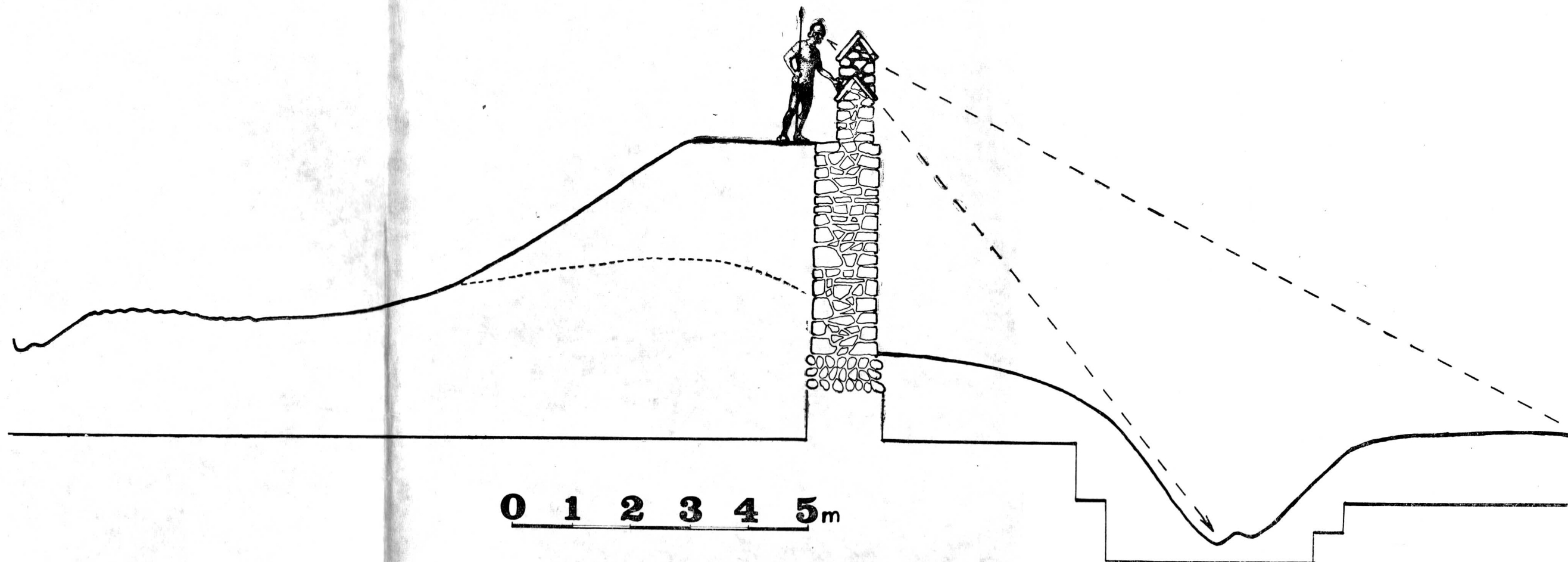

Fig. 3 — Propunere de reconstituire grafică a fazei de piatră a incintei vestice a castrului de la Gilău.

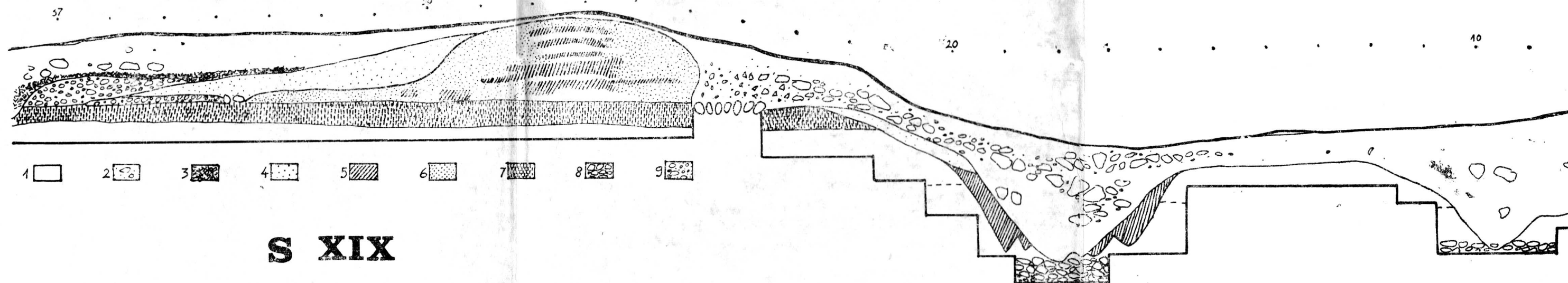

Fig. 1 — Profilul de sud al secțiunii S XIX. Legenda: 1. Lut galben, steril. 2. Dărâmtură. 3. Chirpic ars. 4. Lut gri de amenajare corespunzător fazei de piatră. 5. Lut castaniu închis. 6. Lut brun din *agger*. 7. Lut brun-roșcat cu urme. 8. Lut brun-roșcat cu urme. 9. Lut brun-roșcat cu urme.

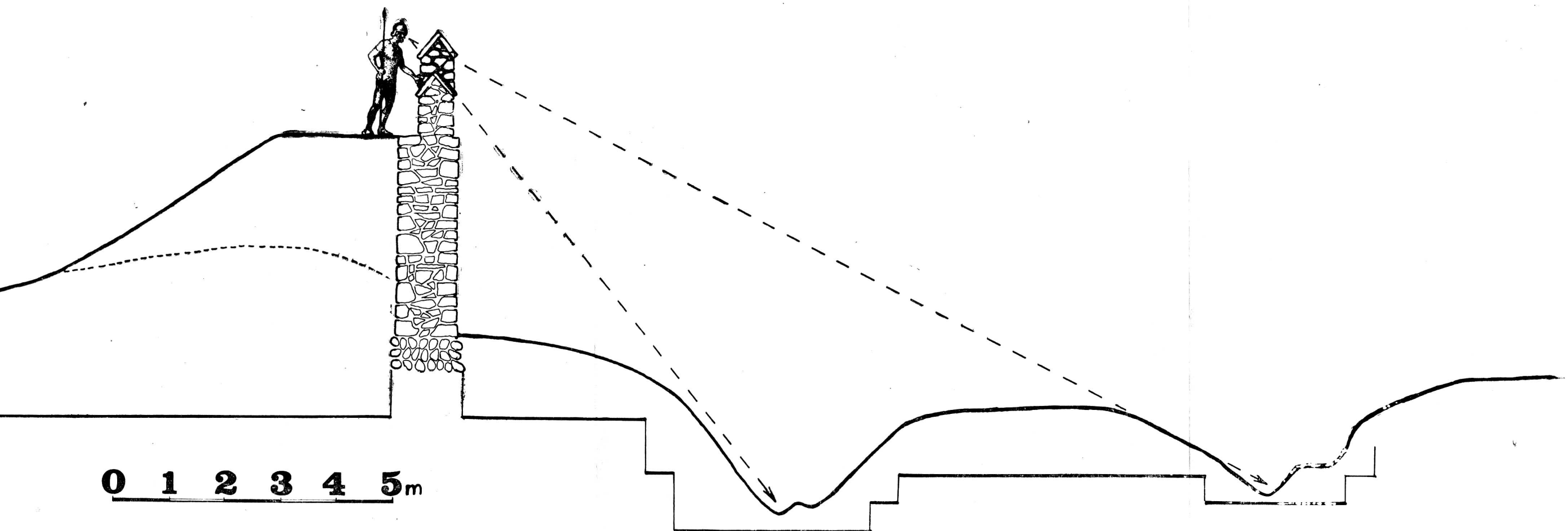
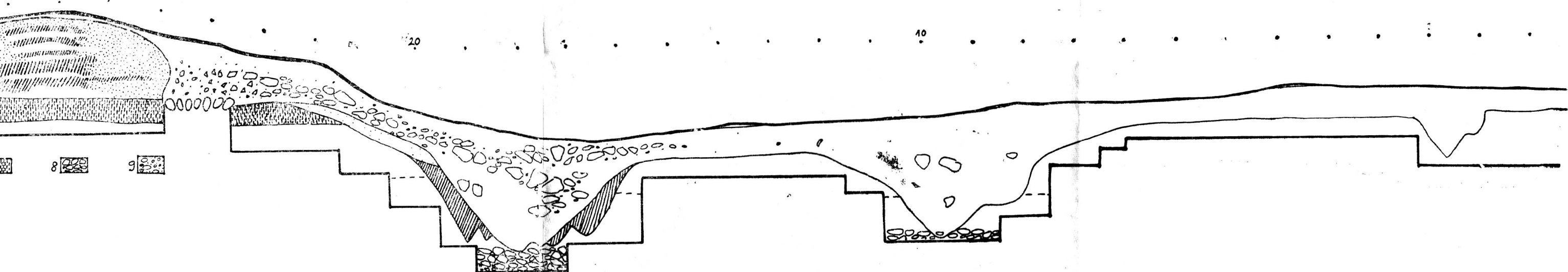
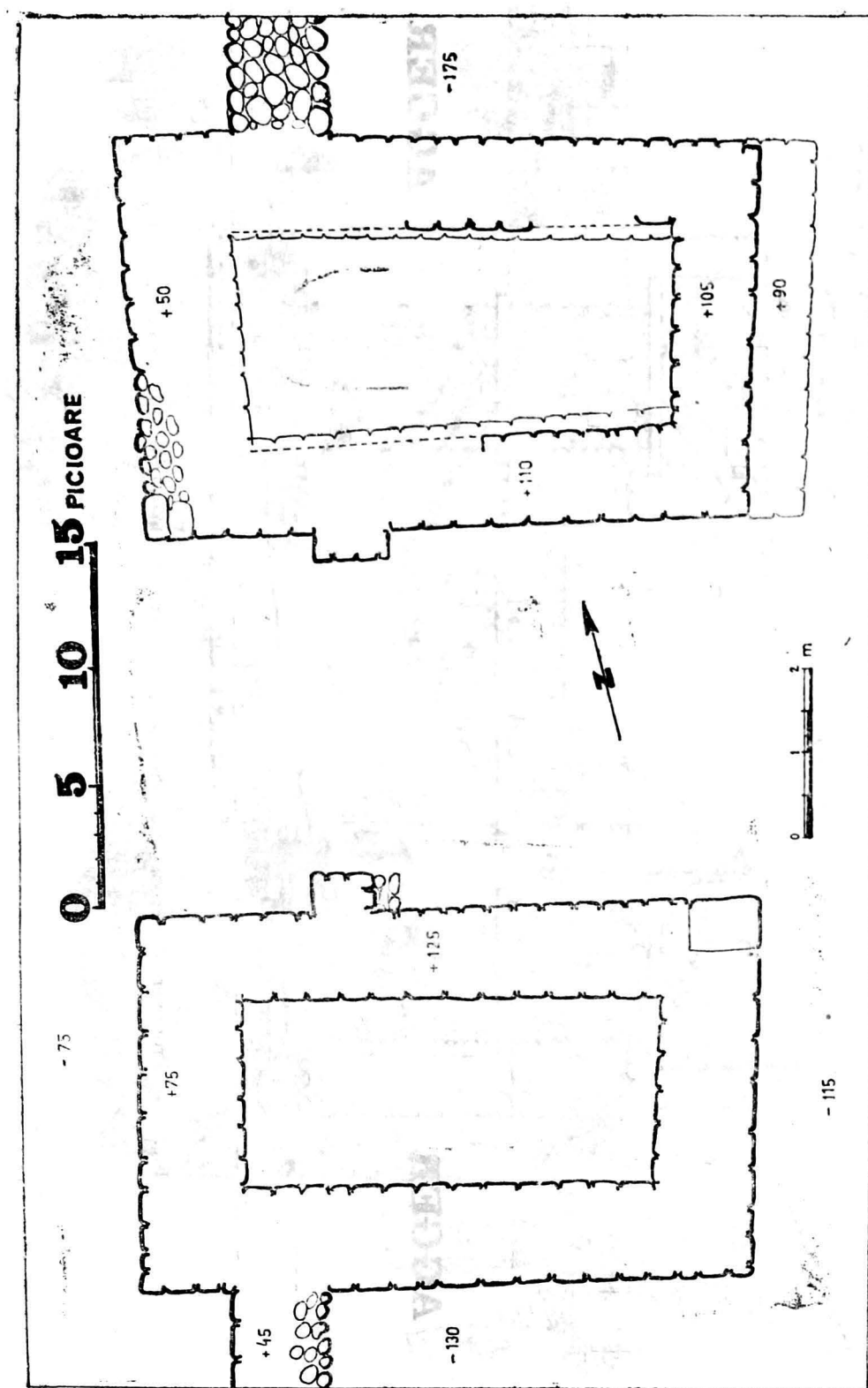

Fig. 3 — Propunere de reconstituire grafică a fazei de piatră a incintei vestice a castrului de la Gilau.

genda : 1. Lut galben, steril. 2. Dărâmată. 3. Chirpic ars. 4. Lut gri de amenajare corespunzător fazei de piatră. 5. Lut castaniu închis. 6. Lut brun din agger. 7. Lut brun-roșcat cu urme neolitice. 8. Pietriș geologic. 9. Pietriș din via sagularis.

Fig. 4 — *Porta decumana* — plan.

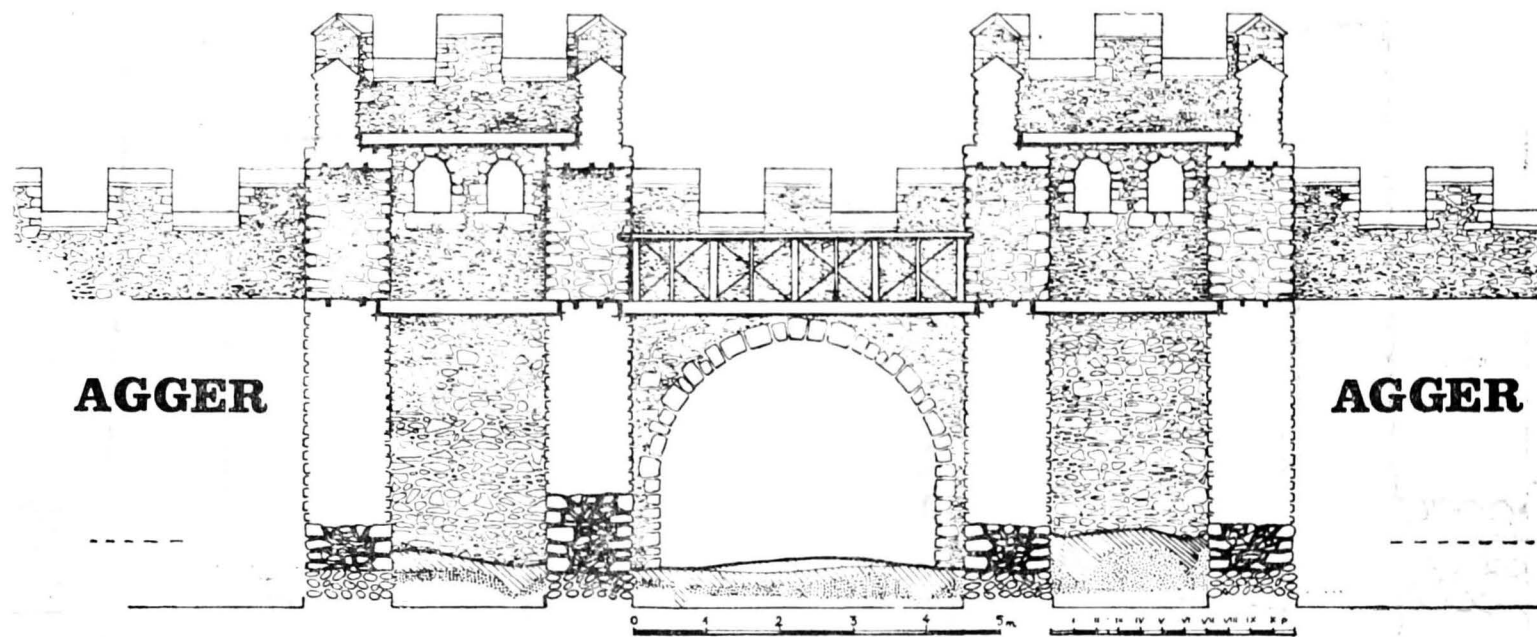

Fig. 5 — Propunere de reconstituire grafică a unei secțiuni prin *porta decumana* de la Gilău.

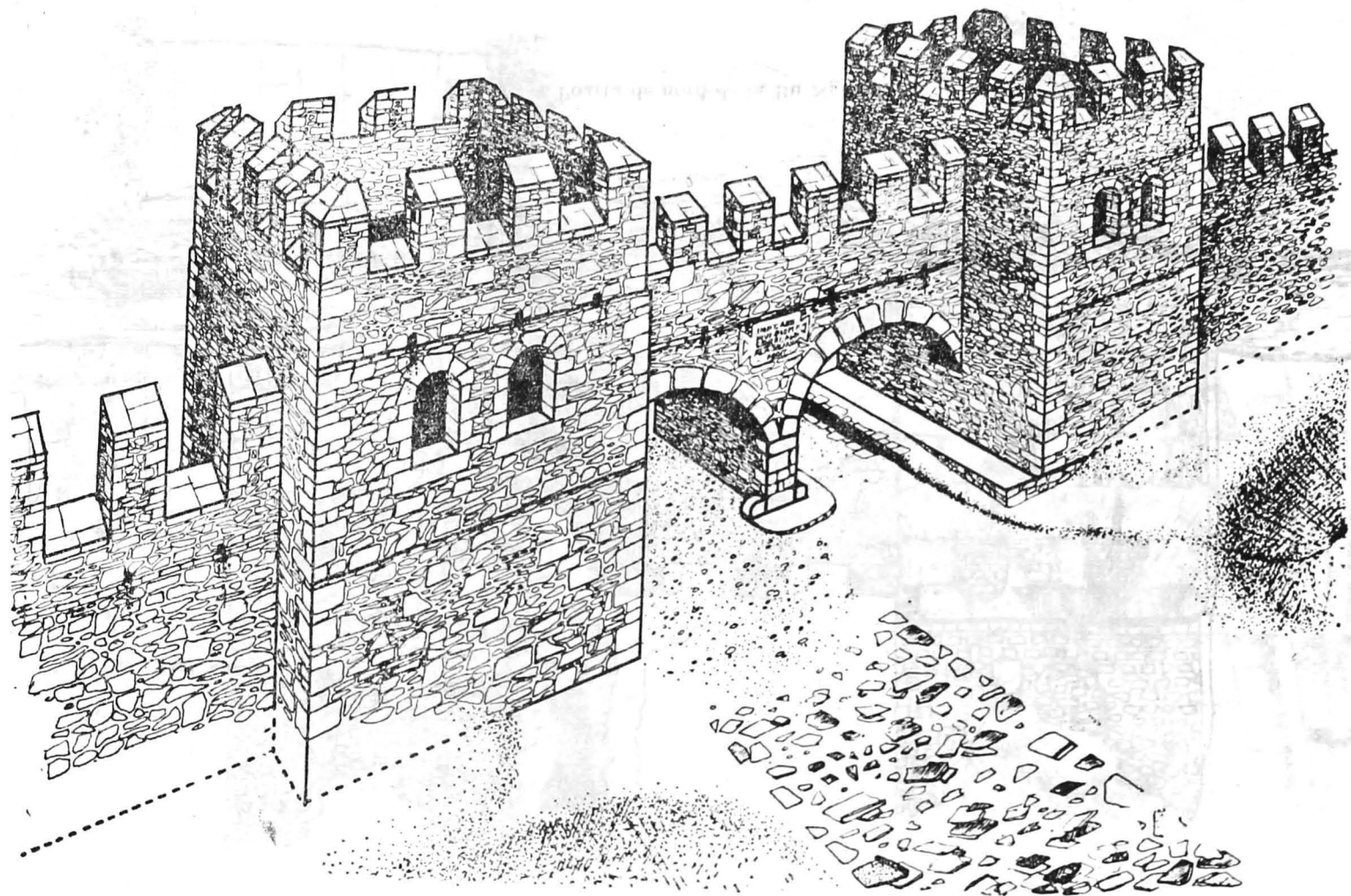

Fig. 6 — Propunere de reconstituire grafică a porții *principalis dextra* de la Gilău în faza II a.

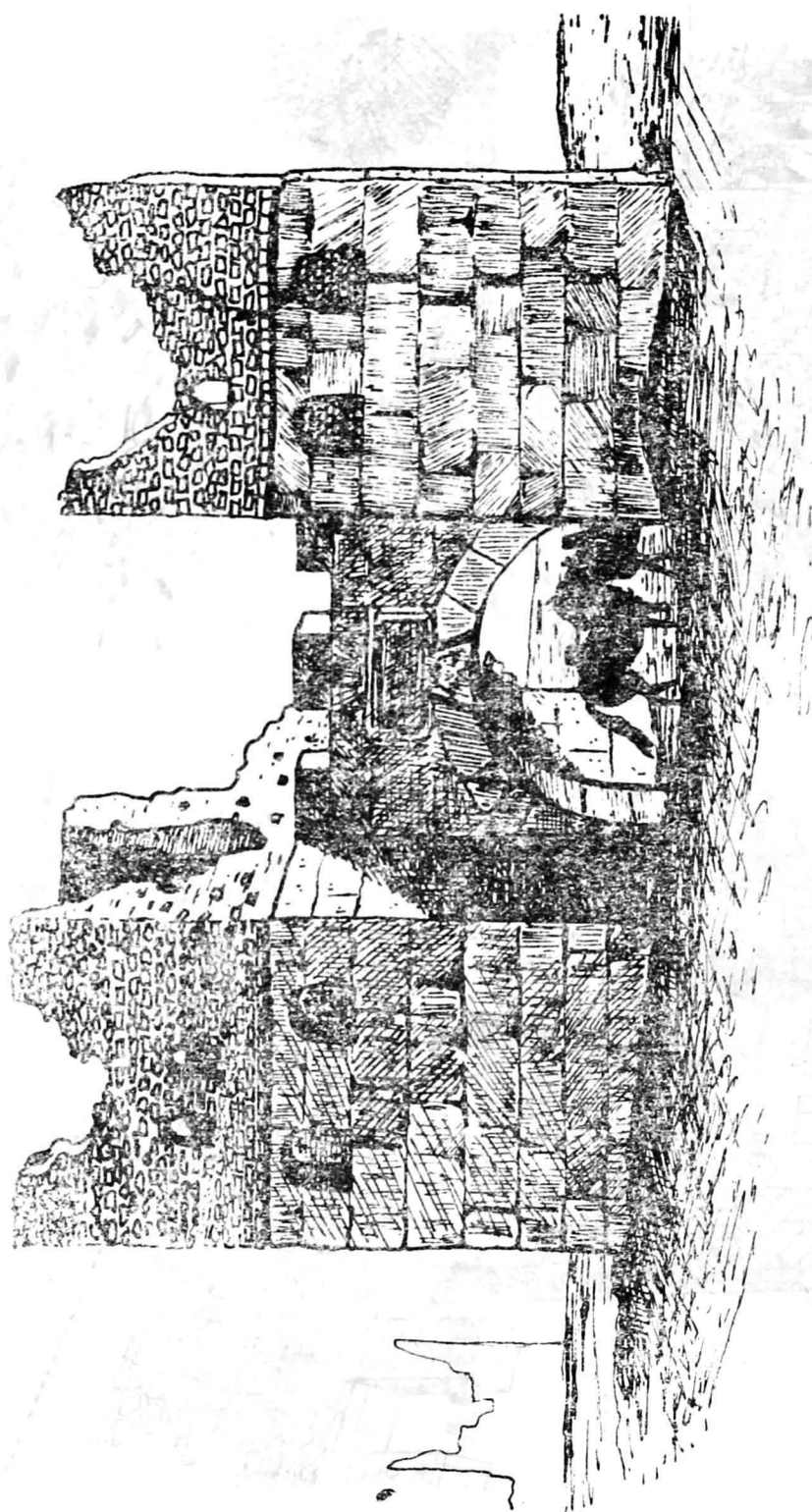
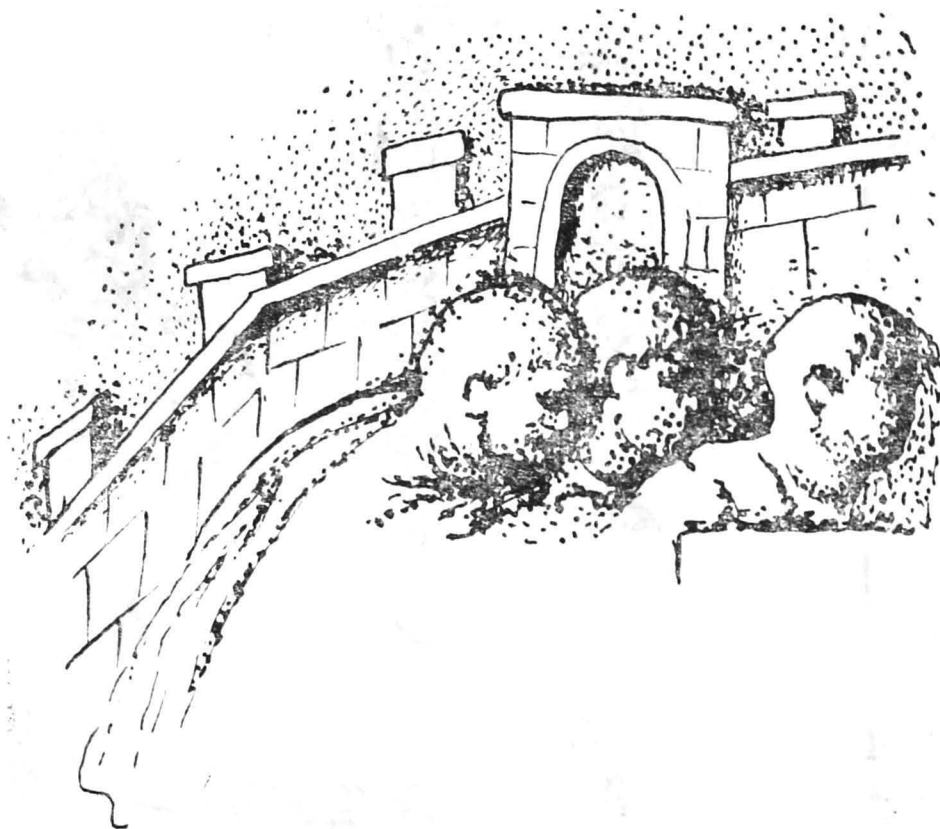
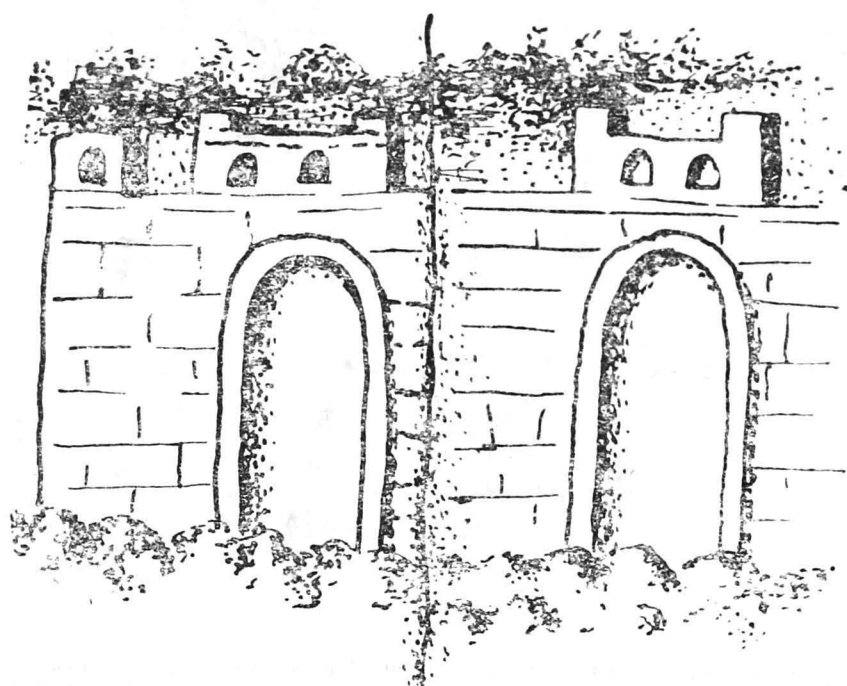

Fig. 7 — Poarta de nord de la Bu Nghem.

1

2

Fig. 8 — Scene de pe Columna traiană: 1. Cichorius IXXXVI; 2. Cichorius XLVII.

1

2

3

4

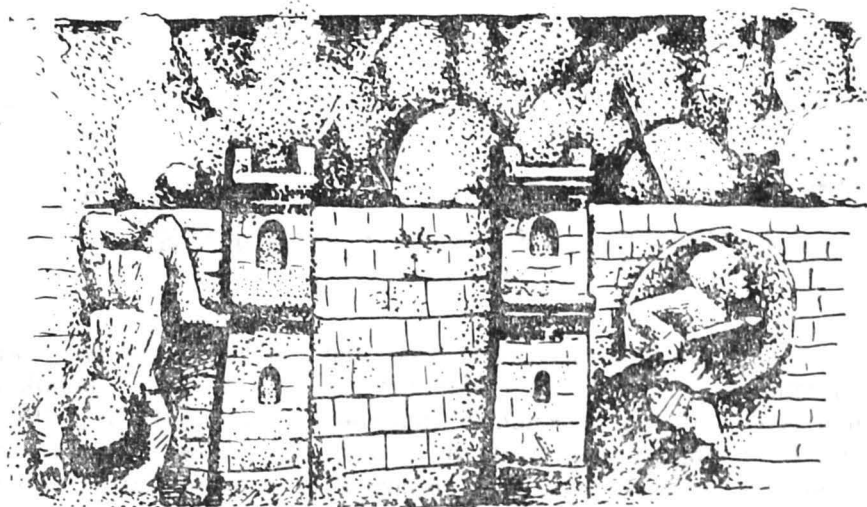

5

6

Fig. 9—1. Stindard pretorian de pe un pilastru din Muzeul Lateranens (apud Domaszewski). 2. Stindard pretorian de pe Columna traiană (apud Domaszewski). 3. Stindard pretorian de pe Columnă (apud Domaszewski). 4. Zeul Pontos. 5. Fragment de pe arcul lui Galerius de la Salonic. 6. Tyche din Antiochia de Eutychides.

1

2

4

3

Fig. 10 — 1. Asediul Veronei de pe arcul lui Constantin. 2. Cupa „Rudge”. 3. Fragment de pictură murală de la Dura Europos. 4. Războinic de bronz de la Veleia.